

Tamara Scheer

Pa vendarle niso bili nemški bojevniki Aloisa Hudala

*Grobnica 450 avstro-ogrskih vojnih ujetnikov iz 1. svetovne vojne v cerkvi
Santa Maria dell'Anima v Rimu*

SCHEER Tamara, Priv.-Doz. Dr., Institut für Osteuropäische Geschichte der Universität Wien / Päpstliches Institut Santa Maria dell'Anima, Rim; e-pošta: tamara.scheer@univie.ac.at

94(497.4)"1914/1918":726.821(450.621)

PA VENDARLE NISO BILI NEMŠKI BOJEVNIKI ALOISA HUDALA

Grobnica 450 avstro-ogrskih vojnih ujetnikov iz 1. svetovne vojne v cerkvi Santa Maria dell'Anima v Rimu

Avtorica se v svojem prispevku ukvarja z identifikacijo in nacionalnim izvorom 450 avstro-ogrskih vojnih ujetnikov, ki so bili leta 1937 preseljeni z rimskega pokopališča Campo Verano in pokopani v kripti cerkve Santa Maria dell'Anima v Rimu. Pobudnik njihovega prekopa in postavitve spominske kapele Alois Hudal jih je namreč skladno s svojo politično usmeritvijo kar pavšalno proglasil za nemške bojevnike, čeprav so pripadali številnim drugim narodom Avstro-Ogrske.

Ključne besede: vojni ujetniki, mesta spomina, prva svetovna vojna, nacionalizem.

SCHEER Tamara, Priv.-Doz. Dr., Department of East European History, University of Vienna / Pontifical Teutonic Institute Santa Maria dell'Anima, Rome; e-mail: tamara.scheer@univie.ac.at

94(497.4)"1914/1918":726.821(450.621)

THEY WEREN'T ALOIS HUDAL'S GERMAN WARRIORS AFTER ALL

Tomb of 450 Austro-Hungarian prisoners of war from World War I in the Church of Santa Maria dell'Anima in Rome

The author's contribution deals with the identification and national origin of 450 Austro-Hungarian prisoners of war who were transferred from the Roman cemetery Campo Verano in 1937 and buried in the crypt of the church of Santa Maria dell'Anima in Rome. The initiator of their reburial and the erection of the memorial chapel, Alois Hudal, in accordance with his political orientation, proclaimed them all as German warriors, even though they belonged to many other nations of the Austro-Hungarian Empire.

Keywords: prisoners of war, places of memory, World War I, nationalism.

Uvod

Vojno ujetništvo avstro-ogrskih vojakov med 1. svetovno vojno večinoma povezujemo z vzhodno fronto, saj njihovo tamkajšnje število presega vse doslej znane podatke. Zato je za to vojno ujetništvo na voljo tudi veliko znanstvenih publikacij, oprtih na širok nabor virov, kakršni so pisma in spomini.¹ Z izbruhom vojne z Italijo pa se je vendarle odprlo še eno prizorišče. Skupno je bilo na tej fronti zajetih 477.000 vojakov avstro-ogrskih armad, ki so delili usodo s tistimi, ki so bili sicer zajeti na balkanski fronti, a so jih čez Jadran prepeljali v Italijo. Po koncu vojne se domov še daleč niso vrnili vsi vojaki. Maja 1919 je znašalo skupno število iz Italije še ne repatriiranih ujetnikov glede na povojno državno pripadnost: 960 Italijanov, 97.819 Avstrijcev, 81.872 Madžarov, 41.588 Čehoslovakov, 23.638 Romunov, 41.358 Jugoslovancev, 12.958 Poljakov in 38.942 Ukrajincev.² Mnogi med njimi se niso nikoli več vrnili domov. Umrli so pred vrnitvijo, pogosto za posledicami španske gripe.

Ta prispevek je posvečen kraju, ki je desetletja veljal za nemški kraj spomina, a je tam vendarle pokopanih 450 avstro-ogrskih vojakov – kripi v cerkvi Santa Maria dell'Anima (dalje: Anima) v Rimu. Po podatkih Avstrijskega črnega križa [Das Österreichische Schwarze Kreuz – organizacija, ki skrbi za evidentiranje in urejanje vojaških pokopališč: Das ÖSK: Das österreichische schwarze Kreuz (osk.at); op. prev.] je bilo ob začetku naše raziskave identificiranih 269 teh vojakov, za ostale »ni bilo nobenih ugotovljivih zapisov«.³ Projekt se nikakor ne posveča samo identifikaciji in zgodovini te vojaške grobnice, ampak skozi življenjske zgodbe vojakov

obravnavata tudi težave povojne družbe pri iskanju pogrešanih ne glede na nove državne in jezikovne meje. Vse to je povzročilo, da številnih družin o usodi njihovih članov nikoli niso obvestili.⁴ Zato je bilo treba večino vojakov, pokopanih v Animi, razglasiti za mrtve.⁵

Leto 1937: preselitev posmrtnih ostankov 450 vojakov v kripto Anime

Za večino ljudi, še zlasti za tiste, ki poznajo zgodovino cerkve Santa Maria dell'Anima v Rimu, je presenetljivo, da so v cerkvi, ki so jo sodobniki od 19. st. dalje (in jo še vedno) označevali za nemško narodno cerkev,⁶ pokopani posmrtni ostanki avstro-ogrskih vojakov iz prve svetovne vojne, ki so pripadali različnim narodnostim. To nikakor ni zgodovinsko naključje, temveč odslikava večplastnost institucije, ki je bila več stoletij središče za romarje iz celotnega Svetega rimskega cesarstva, ne glede na njihovo materinščino. Po koncu tega cesarstva je cerkev ostala pod patronatom Habsburžanov.⁷ V 19. st., ko se je število popotnikov iz vse Evrope povečalo zaradi krepitve železniških povezav, je bila Anima znana kot kraj, kjer so lahko ljudje iz tega zgodovinskega območja dobili duhovno oporo.⁸ Vendarle pa se je vedno pogosteje izražala nejevolja. Hedwig Benna je to pravilno povzela: »Mnenju avstrijskih diplomatov, da ima Anima zaradi prispevka [avstrijske] cesarske hiše [...] značaj avstrijske nacionalne cerkve, je naspro-

¹ Prim.: Rachamimov, *Captivity on the Eastern Front*.

² Juhász, Popovici, Svoljšak, *Austro-Hungarian Prisoners of War in Italy*, 26.

³ Kljub številnim raziskovalnim uspehom, ki smo jih zabeležili v letih od začetka projekta, smo še zelo daleč od tega, da bi identificirali vse vojake, pokopane v kripti cerkve Santa Maria dell'Anima. V številnih primerih so se podatki Črne ga križa celo izkazali za napačne, saj so se nekateri v njih omenjeni vojaki vrnili domov. Do 15. junija 2023 nam ni uspelo nedvoumno identificirati 162 vojakov, le za 11 izmed njih pa še vedno ni na voljo nobenega biografskega podatka. Avstrijskemu Črnemu križu se zahvaljujem za posredovano kopijo njihovih podatkov. Predstavitev projekta najdete tukaj: Scheer/Rottenberger, *Where have all the young men gone?*

⁴ Krešić, *Hrvatski vojnici u Prvom svjetskom ratu*, 297-313. Številna imena vojakov, ki smo jih našli v zbirki podatkov »A magyar katona áldozatvállalása a Nagy Háborúban« (Magyar Nemzeti Levéltár, <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu>), spremlja opomba razglašen za mrtvega z datumom.

⁵ Kot eden izmed številnih primerov István Fekete iz madžarskega Székesfehérvárja: N. N., *Holtaknak nyilváníttás*, v: *Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője*, 25. 8. 1925, 5.

⁶ S tem v zvezi običajno navajajo Josefa Schmidlina, Aloisa Hudala in Antona Kerschbaumerja; tako tudi na tem mestu – vsekakor s kritičnim razmislekom o nacionalnem obeleževanju: Benna, *Die Republik Österreich und Sancta Maria de Anima in Rom*, 463-486.

⁷ Scheer, *The Habsburgs' Roman Catholic Priest College Santa Maria dell'Anima*, 64-78.

⁸ Ta pripadnost je razumljiva, če pritegnemo avstro-ogrske nemške časopise in revije. Na primer: Řiha, [Martin]: *Geliebte in Christo!* Ordinariats-Blatt der Budweiser Diözese 15, 1888, 59-64, 61. Martin Josef Řiha je bil v letu svojega potovanja budějoviški škof.



Kovinski zabojčki s posmrtnimi ostanki avstro-ogrskih vojakov v kripti (foto: Tamara Scheer)

tovalo mnenje rastočega nemškega nacionalizma o nemškem značaju Anime.»⁹

Pritožbe so prišle celo do Franca Jožefa, ki je nanje venomer nedvoumno odgovarjal: dostop do cerkve je treba zagotoviti vsem državljanom ne glede na njihovo narodnost, pa naj gre za romarje, duhovnike ali člane upravnega sveta.¹⁰

Ko se je leta 1918 končala habsburška oblast, sprva ni bilo povsem jasno, kdo naj v bodoče prevzame njihov patronat nad cerkvijo. Končno so sklenili, naj Animo tudi v bodoče kot rektor vodi duhovnik iz ene izmed (sedaj močno zmanjšanih) avstrijskih škofij, pri vodenju pa naj ima pomembne pravice tudi nemška škofovska konferenca.¹¹ Obdobje do druge svetovne vojne je zaznamoval en rektor. Alois Hudal je bil duhovnik štajerske graško-sekavske škofije in potomec nemško-slovenskih staršev. Med prvo svetovno vojno je služil kot

vojaški duhovnik avstro-ogrške armade.¹² Čeprav je Hudal izhajal iz narodnostno mešane družine, se je že zelo zgodaj odločil za eno narodnost; tekom let se je Hudal vedno bolj nagibal h konceptu večvredne nemške kulture, po čemer so ga poznali in cenili pristaši rastočega nacionalsocialističnega gibanja.¹³ Prav Hudal je sprožil in izvedel prenos posmrtnih ostankov avstro-ogrskih vojakov, čeprav je v začetku načrtoval postavitev spominskega obeležja za nemške bojovníke v prvi svetovni vojni. Hudal se je spoprijel z že potekajočo razpravo in zahtevo po dostojnem kraju večnega počitka za tiste avstro-ogrške vojake, ki so bili na centralnem rimskem katoliškem pokopališču Campo Verano zgolj začasno pokopani.¹⁴ Nekdanji arhivar Anime Johan Icks vsekakor opozarja na to, da pri tem »ne smemo izključiti Hudalovih versko-političnih namenov.«¹⁵ V resnici je Hudal že leta 1928 opustil letne spominske svečanosti v cerkvi Santa Maria dell'Anima. Šele v poznih tridesetih letih 20. st. je postal gonilna sila prekopa.

Za uresničitev svojega načrta je Hudal najprej potreboval dovoljenje Svetega sedeža za pokop posmrtnih ostankov v oziroma pod cerkvijo. Nato je potreboval še dovoljenje italijanskih oblasti za prenos. Maja 1937 je Hudal o svojih načrtih obvestil diplomatski predstavništvi Avstrije in Nemškega rajha. Iz zgodovinopisja izhaja, da razen teh nikoli ni poskusil vzpostaviti stika z drugimi predstavništvi, kar ustreza prvotnemu načrtu o postavitvi etnično homogenega nemškega spominskega obeležja in miselnosti o enačenju avstrijskega z nemškim.¹⁶ Svoje načrte je formuliral kot »hvaležen spomin na 450 vojakov stare avstro-ogrške armade, ki so pomrli v bolnišnicah v Rimu in okolici.« Hudal si je dopisoval tudi z organizacijo *Volksbund Deutscher Kriegsgräberfürsorge*, a je bilo njeno vodstvo skeptično do zamisli, da bi 15 nemških vojakov pokopali skupaj

¹² ÖStA/KA, Grundbuchblatt, Steiermark, Alois Hudal, geb. 1885.

¹³ O Hudalu obstaja veliko publikacij; tukaj navedimo le najaktualnejšo: Sachslehner, Bischof Alois Hudal.

¹⁴ Reichl, Das Kriegsgräberwesen Österreich-Ungarns, 450-51.

¹⁵ Icks, Die Kriegergedächtniskapelle der Anima, 87.

¹⁶ Kot primer: Speier, Das Deutschtum in Italien, 119: »Šele ob upoštevanju številnih raziskovalcev cerkvene zgodovine v nemških inštitutih Anima in Campo Santo ter 'nevidnega' znanstvenega dela številnih rajhovskih Nemcev in Avstrijcev v vatikanski knjižnici si lahko ustvarimo približno sliko o duhovnem dosegu nemštva v Rimu.«

⁹ Benna, Die Republik Österreich und Sancta Maria de Anima, 467.

¹⁰ APISMA, A/6-12, Verwaltungsratsprotokolle 1879-83, Eintrag vom 7. 1. 1879.

¹¹ Benna, Die Republik Österreich und Sancta Maria de Anima, 477-84.

z Avstrijci. Njihov odgovor se je končal s pripombo, da je bilo za nemške vojake storjenega že dovolj, in da za to ni nobene potrebe. V nasprotju s tem je Hudalu pri italijanskih oblasteh uspelo. Inšpektor pokopališča Campo Verano in italijansko vojno ministrstvo sta njegove načrte odobrila.

Hudal je pripravil seznam vojakov, ki jih je nameraval preseliti. Podatke je povzel iz knjige, ki jo je leta 1925 izdalo italijansko vojno ministrstvo in je navajala imena tisoče vojakov iz Avstro-Ogrske, Osmanskega cesarstva, Bolgarije in Nemčije, ki so umrli na italijanskih tleh.¹⁷ Zgodovinopisje navaja, da je Hudal sprva hotel preseliti le 120 avstrijskih vojakov, ki so bili navedeni kot katoliki, a je moral to zamisel že kmalu opustiti. Italijanske oblasti so izjavile, da bi bilo prebiranje posmrtnih ostankov nemogoče, zato so bili na koncu v kripti cerkve Santa Maria dell'Anima v kovinskih zaboječih pokopani vsi avstro-ogrske vojakov. V ta namen so od celotnega prostora ločili del kripe, ki dotlej ni bil uporabljen in na zid namestili spominsko ploščo. Zavito stopnišče je na koncu vodilo navzgor v kapelo, ki jo je dal na novo urediti Hudal.¹⁸

Potem ko je propadel Hudalov poskus, da bi preselil zgolj posmrtni ostanke nemško zvenecih avstrijskih katolikov, so se njegovi naporu usmerili vsaj v uskladitev simboličnega pomena kapele z dejansko zasnovo. Kapelo so postavili nad grobno komoro in na desno stran cerkvene apside. Ko si je prizadeval za finančno podporo, je Hudal avstrijske in nemške diplomate nagovarjal različno. Avstrijski veleposlanik je bral o »zadnjem domu za padle avstrijske armade«. Nemškemu veleposlaniku na Kvirinalu je Hudal poudarjal, da je kapela izraz avstrijske in nemške »niebelunške zvestobe«, ki se sklicuje na ideološki koncept brezpogojne povezanosti do možnega tragičnega konca. Hudal – avstrijski državljani iz avstrijske škofije, je izvajal svoj načrt v času nacističnega Nemškega rajha na eni in nasprotni avstrijske vlade na drugi strani, v svojem



Spominska plošča (foto: Tamara Scheer)

posebnem primeru pa je uporabil retoriko, ki jo je uporabljal vse svoje življenje.¹⁹

Vabilo na posvetitev kapele, ki je bila 31. oktobra 1937, se je v italijanščini glasil: »450 soldati del fu esercito austriaco« in je s tem povzdigovalo vojake avstrijske armade, medtem ko je vabilo v nemščini opozarjalo na: »padle junake naše rajhovsko nemške skupnosti na bojiščih Francije in Rusije«. Napisne table v kapeli so relativno nevtralne in spominjajo na umrle pripadnike avstrijske armade pa tudi na člane nemške katoliške občine v Rimu, za katere je bila Anima od nekdaj cerkveni pristan. Otvoritvene svečanosti so se udeležili diplomatski in cerkveni predstavniki Avstrije, Madžarske in Nemškega rajha. Sveti sedež je menda omahoval, ali naj na prireditev pošlje svoje predstavnike – udeležil se je ni niti kardinal zaščitnik Anime Eugenio Pacelli (od leta 1939 papež Pij XII.). Umetnostni zgodovinar Georg Steinmetzer domneva, da je Sveti sedež prireditev videl kot Hudalovo politično gesto. V nasprotju s tem je svečanost pri italijanskih oblasteh zbudila veliko zanimanje. Italijansko vojno in notranje ministrstvo je poslalo štiri generale, zu-

¹⁷ *Provveditorato Generale dello Stato, Elenco. V arhivu Anime je kopija, na kateri so podčrtana imena vojakov – očitno gre za kopijo, ki jo je uporabljal Hudal. APISMA, K/84, Beilage.*

¹⁸ *Ickx, Die Kriegergedächtniskapelle der Anima, 104; tudi: Steinmetzer, Gebaute Außenpolitik 1937, 151.*

¹⁹ *Njegova zapuščina (obsežna korespondenca) je v arhivu papeškega inštituta Santa Maria dell'Anima v Rimu, Sigle: K.*

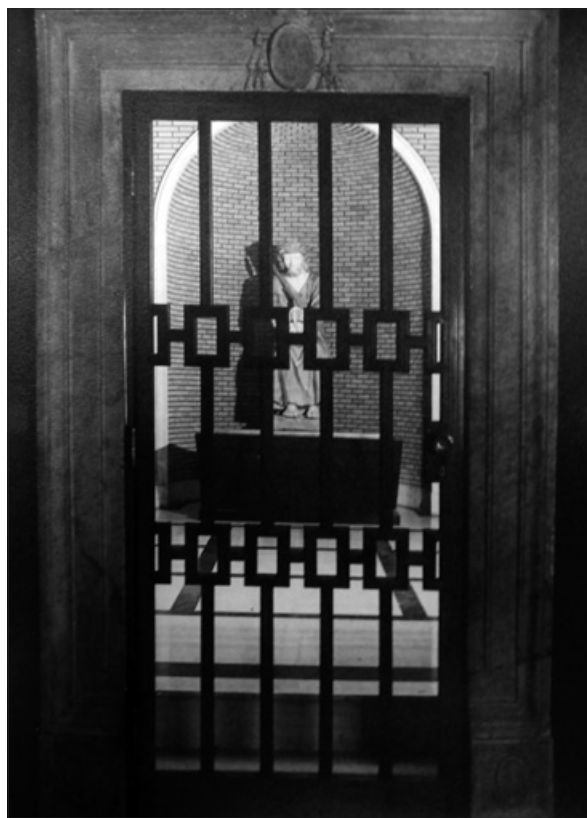
nanje ministrstvo dva poslanika, delegacijo rimske uprave pa je vodil Piero Colonna. Navzoči so bili tudi karabinjerji s svojim poveljujočim generalom.²⁰

Otvoritev je odmevala tudi v nemško govorečem tisku v Nemškem rajhu in v Avstriji. V poročilu časopisa *Sächsische Volkszeitung* beremo, da je Hudal svoj govor sklenil z besedami: »Na vaših grobovih svečano prisegamo, da bomo zvesti svoji domovini, naši očetnjava; ostali pravi Nemci, a tudi pravi kristjani, ne glede na to, kaj nam skriva prihodnost [...] za čast, veličino in prihodnost ljudstva in domovine, očetnjave in nemškega naroda«.²¹

Hudal ni dopuščal dvoma, komu je hotel posvetiti novo spominsko obeležje v Animi, čeprav mu je bilo več kot jasno, da se »vaši grobovi« nanašajo predvsem na umrle, katerih materinščina ni bila nemščina. Posvetitev je bila oktobra 1937, le nekaj mesecev kasneje – marca 1938 – ni bilo več nobenih avstrijskih diplomatov, s katerimi bi si Hudal lahko dopisoval, in nobenega avstrijskega tiska, ki bi lahko poročal o spomeniku. S priključitvijo Nemškega rajhu je Avstrija do leta 1945 prenehala obstajati.

Vojaki v kripti Anime

Posvetitev kapele in grobnice je sicer zbudila zanimanje tiska, je pa vsekakor odražala tedanje pomanjkljivo vedenje o pokopanih. V izdaji 4. novembra 1937 je *Salzburger Volksblatt* omenil dva vojaka iz Salzburga, ki sta bila pokopana v kripti: Georg Ehsl in Georg Malli. Za Ehsla (Essla) so imeli prav, Malli pa je pravzaprav izviral iz Štajerske.²² Dejansko so italijanske oblasti s pokopališča Campo Verano preselile vse tiste vojake, ki so se borili v avstro-ogrskih uniformah, med njimi pripadnike skupne cesarske in kraljeve armade, cesarsko kraljeve deželne brambe, ogrskega domobranstva (*Honvedség*) in cesarske in kraljeve vojaške mornarice. Med vojaki po trenutnih podatkih ni nobenega častnika, zato pa veliko podčastnikov. Najmlajši je bil star 17, najstarejši pa 46 let. Vojaki so prihajali iz celotne habsburške monarhije in pripadali vsem



Vhod v kapelo (Zbrika slik Apisma)

narodnostim. Iz priimkov pa v številnih primerih ni možno sklepati o narodnosti, kakor so prizadeti v svojih avtobiografskih pričevanjih vedno znova opisovali sami: »Kajti številni, ki so nosili slovanska, madžarska ali druga tujejezična imena, so se imeli za nemške Avstrijce, po drugi strani pa so bili med slovanskimi, madžarskimi in drugimi nosilci nemških imen prepričani Čehi, Madžari, Poljaki itd.«²³ Vojaki v Animi ne odslikavajo odstotnega deleža narodnosti v monarhiji, niti odstotnega deleža čet, ki so se borile na italijanski fronti. Med vojaki v Animi je največ tistih iz Galicije, ki so govorili poljsko in rutensko (ukrajinsko). Druga skupina je izvirala iz kraljevine Ogrske, predvsem iz današnje vzhodne Madžarske in Romunije. Zelo slabo zastopani so vojaki južnoslovanskih jezikov, čeprav jih je bilo na italijanski fronti veliko. V Animi je samo peščica vojakov iz današnje Bosne in Hercegovine, Hrvaške, Srbije in Slovenije. Nacionalno

²⁰ Steinmetzer, *Gebaute Außenpolitik*, 168–171.

²¹ N.N., *Denkwürdige Kriegergedächtnisfeier. Sächsische Volkszeitung. Für christliche Politik und Kultur*, 4. 11. 1937, 2.

²² N.N., *Salzburger Soldaten in der Heldenkrypta der Anima beigesetzt, Salzburger Chronik für Stadt und Land*, 4. 11. 1937, 4.

²³ ÖStA/KA, *Nachlasssammlung, B/726:1, Robert Nowak, Die Klammer des Reichs. Das Verhältnis der elf Nationalitäten Österreich-Ungarns 1915, neobjavljeni nedatirani rokopis (po drugi svetovni vojni)*, 9–10. Gl. tudi: Scheer, *Die Sprachenvielfalt in der österreichisch-ungarischen Armee*, 145–147.



Stopnišče, posvečeno spominu na avstro-ogrske vojne ujetnike v rimski občini Velletri (foto: Tamara Scheer)

raznolikost vojakov spremlja tudi verska. Največ je rimokatolikov, čeprav je tudi precej grkokatolikov, pravoslavnih, protestantov in muslimanov. Med pokopanimi so morda tudi Judje, a ker doslej nismo našli nobenih podatkov, ki bi to nakazovali, lahko sklepamo le na osnovi imen in priimkov. Versko mešana vojaška pokopališča niso bila in niso neobičajna, kot na primer Lebring v Gradcu ali pokopališče Černovír v Olomoucu na Češkem. Nenavadno pa je, da v tem primeru ne gre za komunalno pokopališče, ampak za kripto pod rimokatoliško cerkvijo.

Trenutno vemo za pet vojakov, ki so bili rojeni na ozemlju današnje Slovenije, a ker pri številnih imenih podatki o kraju rojstva manjkajo, je mogoče, da jih je bilo še več.²⁴ Le za dva vojaka pa smo se lahko dokopali do več podatkov – za To-

maža Jeznika in Antona Kuntnerja. Na seznamu Črnega križa je omenjen neki »Thomas Sesmuik« z opombo »nobenih ugotovljivih zapisov«, a z navedenim datumom smrti (12. februarja 1919). Za tega vojaka smo lahko poiskali mrliški list, izdan v Rimu, ki dokazuje, da gre za 21-letnega Tomaža Jeznika iz Vuzenice (*Saldenhofen*), torej iz avstrijske dežele Štajerske.²⁵ Mrliški list sicer omenja 17. februar, vendar se pri večini vojakov pojavljata dva različna datuma – eden kot datum smrti, drugi pa kot datum pokopa. S pomočjo podatka o rojstnem kraju in približno letnico rojstva smo ga lahko našli v krstni knjigi rimokatoliške župnije Vuzenica. Tomaž Jeznik je bil rojen 9. 12. 1896 in je bil sin kmeta Simona (po domače Pobrnika) in Marjete rojene Strasser. Kot kraj rojstva je naveden naslov Šentjanž 9 [Šentjanž pri Dravogradu], ki leži kakih 15 kilometrov od Vuzenice.²⁶ V večini primerov v

²⁴ Osvežen imenski seznam si lahko ogledamo na: https://iog.univie.ac.at/fileadmin/user_upload/i_iog/ueber_uns/personen_dokumente/List_of_Names_and_Description_Anima_Project.pdf

²⁵ ASR, Morti, 1919, Thomas Jesnik, 17. 2. 1919.

²⁶ Matricula Online, Slowenien, Nadškofija Maribor, Vuzenica, Krstna knjiga/Taufbuch, 1881-1921, 106.

261

*= wahrscheinlich
deutscher Herkunft.*

ELENCO I.¹⁾
=====

dei soldati stranieri provenienti dagli

Ospedali di Roma.

etwa 36 aus deutschsprachigen Gebieten
----- + -----

Heimat, Religion

A

- + 1) Adler Chosbel = 21.10.1918 *Jude?*
- + 2) Afamasier Pur = 31.8.1920 ✓
- + 3) Ahd El Kerim = 2.4.1918 ✓
- + 4) Amar lu Amar = 3.2.1918 ✓
- + 5) Ambrosiuk Huath ✓
- 6) Aner Fritz 778 *W. des Hencor*
- 7) Araurek Iosef ✓

B

- 8) Baban Njcolai 4 ✓
- 9) Bakos Ferens = 21.8.1918 ✓
- 10) Bamngartuez Franz = 12.3.1919 (886) ✓
- 11) Banduza Onotri ✓
- 12) Banoch Andreas = 2.7.1919 ✓
- 13) Baramowki Paul ✓ *179 + 729*

1) ? = bedeutet, dass ich diese Namen im Elenco des italienischen Kriegsministeriums nicht gefunden habe.

Prva stran Houdalovega seznama vojakov, v katerega je označeval tiste, ki naj bi bili Nemci in katoliki.
(Arhiv Anima, Rim)

krstnih knjigah najdemo tudi opombo o smrti, kar pa v tem primeru manjka.

Novembra 1937 je časopis *Grazer Volksblatt* poročal o prekopu ter posvetitvi kapele in kripe v Animi, v poročilu pa so omenjali štiri Štajerce. Pri enem izmed njih – Antonu Kuntnerju, je časnikar podvomil o podatku o rojstnem kraju v seznamu Črnega križa, saj na Štajerskem menda ni nobenega »Frattendorfa«.²⁷ Časnikar se je motil. Na Štajerskem je do leta 1918 vsekakor obstajal ta kraj – po tem letu je »Frattendorf«, po slovensko Vratja vas, pripadel Jugoslaviji in je ležal le nekaj kilometrov od avstrijske meje. Iz matične knjige župnije Cmurek izhaja, da je bil Anton Kuntner, sin kmeta Franca in Marije iz Trat št. 11, 18. maja 1887 krščen v rimo-katoliški veri.²⁸ Krstna knjiga na žalost ne pove nič o njegovi kasnejši poroki ali smrti, kar je tudi sicer pogost primer. Za edino stvar, ki jo doslej vemo o njegovem življenju pred izbruhom vojne, je zaslužna digitalizacija starih časopisov. *Grazer Volksblatt* je maja 1908 poročal o licenciranju in premiranju bikov v Cmureku, kjer so pokazali 78 živali. Kuntnerjev rodovniški bik koroške svetle pasme je tedaj dobil 10 kron državne nagrade. Očitno je 30-letnik tedaj v domačih Tratah, tako kot njegov oče, delal v kmetijstvu. O njegovi vojaški službi doslej, razen tega, da je kot podčastnik in italijanski vojni ujetnik umrl v Rimu 29. avgusta 1918, ni znanega prav nič.²⁹

Preden so vojaki, ki so danes pokopani v Animi, umrli, so imeli mnogi izmed njih v ujetništvu za seboj že odisejo po Italiji. Preden so prišli v taborišče, so praviloma obredli vrsto manjših, pogosto le napol opremljenih postaj, ki so bile organizirane po kmetijah, cerkvah ali bolnišnicah. Po letu 1916 so organizirali velika taborišča z barakami ali brunaricami, kamor so lahko namestili na deset tisoče vojakov. V kripti Anime pokopani vojaki so bili internirani po celi Italiji, a so bili enkrat pozneje tudi v taboriščih v okolici Rima – v Avezzanu, Cassino-Cairi ali Orvietu.³⁰ Kot vse druge vojskujoče dežele, je bila tudi Italija preobremenjena zaradi



Pokopališče Campo Verano v Rimu na dan prekopa posmrtnih ostankov v cerkev Santa Maria dell'Anima.
(Arhiv Anima, Rim)

številnih vojakov, ki jih je bilo treba nastaniti in preskrbeti. Ker so bili pokopani v Animi navadni vojaki, so živeli v slabših razmerah kakor častniki, dobivali so manj hrane in morali so delati. V bližini Rima je bilo več delovišč, kot na primer: Amelia, Fara Sabina, Monterotondo, Ostia, Pietralata, Stazione di Roma, Tuscolana in Velletri. Večina ujetnikov je delala v kmetijstvu; ker so bili poceni, so bili pri krajevnih posestnikih zelo priljubljeni. Ujetniki so delali tudi pri javnih gradnjah (železnicah, cestah, kanalih) ali kot dninarji pri zasebnikih. V začetku leta 1917 je na poljih, v rudnikih, tovarnah in pri gradnji cest delalo okoli 80.000 ujetnikov, v naslednjem letu se je število povzpelo na 130.000, po zmagi italijanskih čet pri Vittoriju Venetu pa se je delovni položaj drastično spremenil – delovne sile je bilo na pretek, uporabljali pa so jo pri obnovitvenih delih na zasedenih ozemljih, na poljih in pri izsuševanju močvirij.³¹ Razen teh taborišč pa

²⁷ N. N., *Beisetzung steirischer Soldaten in der Gedächtniskapelle der Anima in Rom*. *Grazer Volksblatt*, 29. 10. 1937, 7.

²⁸ *Matricula Online, Österreich, Diözese Graz-Seckau, Mureck, Taufbuch, 1880-1887, 212.*

²⁹ *ASR, Morti, 1918, Anton Kundner, 29. 8. 1918.*

³⁰ *Za prikaz življenja v taboriščih gl. npr.: Nardone, Il campo di concentramento di Cassino-Caira.*

³¹ *Juhász, Magyar katonák az olasz háterszágban, 162-171.*

so obstajala tudi druga. Predvsem po letu 1917 je bilo običajno, da so nekatere avstro-ogrške vojne ujetnike ločili po narodnosti. Na vojake češke, poljske, romunske in slovaške narodnosti so usmerili propagandno kampanjo, s katero so jih hoteli pridobiti na italijansko stran in prepričati k vstopu v prostovoljske enote – tako imenovane legije, v katerih bi se na strani italijanske vojske borili proti centralnim silam.³² Po trenutnih podatkih je v Animi samo en tak vojak – Karel Měříčka, rojen v Sušicah, ki se je nameraval priključiti čehoslovaški legiji, a je umrl julija 1918, še preden so ga ponovno poslali na fronto.³³

Porast smrtnosti konec leta 1918 lahko pripisemo že tako slabemu splošnemu zdravstvenemu stanju vojakov, pa tudi poškodbam, nesrečam, podhranjenosti in različnim boleznim, tudi španski gripi. Bolne so zdravili večinoma v vojaških ali civilnih ustanovah, ki so jih preuredili za vojaške potrebe. V primeru številnih vojakov v Animi je bila pristojna bolnišnica Regina Margherita v rimskem predelu Trastevere. Če so ujetniki umrli, so jih večinoma pokopali na najbližjem civilnem pokopališču. Mrliški listi kažejo, da je največ vojakov iz Anime umrlo novembra in decembra 1918 ter leta 1919, ker se zaradi počasne repatriacije in njihovega slabega zdravstvenega stanja niso mogli vrniti v domovino. V Animi je pokopan vojak, ki je že imel vozovnico za vrnitev, o čemer je tudi pisal svoji materi. Ker nikoli ni prišel domov, je ta pri pristojnih oblasteh poskušala izvedeti, kaj se je zgodilo. Šele mesece kasneje so ji sporočili, da je malo pred vrnitvijo v domovino umrl.³⁴

Zaključna misel

Kripta cerkve Santa Maria dell'Anima simbolizira spominsko kulturo grobišč avstro-ogrskih vojakov prve svetovne vojne. Država, za katero so se ti vojaki borili je nehala obstajati in nihče se ni prav zares počutil odgovornega za ta grobišča. Pogoisto je zato prišlo do posameznih iniciativ lokalnih društev ali posameznikov, ki so – kot Hudal – tem krajem pripisali pomen, kakršnega so sami hoteli.

V Hudalovem primeru je šlo za nemštvo, čeprav to ni odgovarjalo dejanski strukturi pokopanih.

Povezava do spletne publikacije, ki vključuje ažuriran seznam pokopanih vojakov v kripti.



Iz nemščine prevedel Aleksander Žižek

Viri in literatura

Viri

Archiv des Päpstlichen Instituts Santa Maria dell'Anima (APISMA), Rom: K, Rektorat (und Nachlass) Alois Hudal (1922-1952).

Archivio di Stato di Roma (ASR): Stato civile italiano, Morti: Online unter: <https://www.antenati.san.beniculturali.it/>

Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), *Kriegsarchiv (KA)*, Wien: Nachlasssammlung, Grundbuchblätter

Matricula Online:

<https://data.matricula-online.eu>

Literatura

Benna, Anna Hedwig: Die Republik Österreich und Sancta Maria de Anima in Rom (1918-1938). *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs* 31, 1978, 463-486.

Hutečka, Jiří, Pecháček, Jan: Josef Obert. Lost Son of a Grieving Mother. In: Scheer, Tamara, Rottenberger, Nikolaus (eds.): *Where have all the young men gone? The 460 Austro-Hungarian Soldiers from First World War buried in the Crypt of Santa Maria dell'Anima in Rome*. Wien: BMLV, 2023, 71-72.

Hutečka, Jiří, Pecháček, Jan: Karel Měříčka. A Member of the Czechoslovak Legion from Sušice. In: Scheer, Tamara, Rottenberger,

³² O legijah npr.: Volpato, *La Legione Cecoslovacca in Italia*.

³³ Hutečka, Pecháček, *A Member of the Czechoslovak Legion*, 68-70.

³⁴ Hutečka, Pecháček, *Josef Obert*, 72.

- Nikolaus (eds.): *Where have all the young men gone? The 460 Austro-Hungarian Soldiers from First World War buried in the Crypt of Santa Maria dell'Anima in Rome*. Wien: BMLV, 2023, 68-70.
- Ickx, Johan:** Die Kriegergedächtniskapelle der Anima anno 1937. *Schriftenreihe Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom* 121, 2010, 85-109.
- Juhász, Balázs, Popovici, Vlad, and Svoljšak, Petra,** Austro-Hungarian Prisoners of War in Italy, in: Tamara Scheer, Nikolaus Rottenberger (ed.), *Where have all the young men gone? The 460 Austro-Hungarian Soldiers from First World War buried in the Crypt of Santa Maria dell'Anima in Rome*, Vienna: BMLV, 2023, 26-32.
- Juhász, Balázs,** *Hadifoglyok, dezertörök: Magyar katonák az olasz hátországban (1915-1920)*. Budapest: Zrínyi Kiadó 2022.
- Krešić, Mirela:** Hrvatski vojnici u Prvom svjetskom ratu: proglašenje nestalih umrlima. *Časopis za suvremenu povijest* 49, 2, 2017, 297-313.
- Nardone, Carlo:** *Il campo di concentramento di Cassino-Caira nella prima guerra mondiale. I prigionieri dell'esercito austro-ungarico tra reduci e caduti, tra filosofi, letterati e artisti*. Cassino: CDSC, 2018.
- Provveditorato Generale dello Stato (Hg.):** *Elenco dei militari appartenenti agli eserciti austro-ungarico, bulgaro, germanico e turco caduti e raccolti sul campo dalle truppe italiane nella guerra 1915-1918 oppure deceduti durante la prigionia di guerra in Italia*. Roma, 1925.
- Rachamimov, Iris:** POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front (The Legacy of the Great War). London: Bloomsbury Academic, 2014.
- Reichl, Thomas:** Das Kriegsgräberwesen Österreich-Ungarns im Weltkrieg und die Obsorge in der Republik Österreich- das Wirken des österreichischen Schwarzen Kreuzes in der Zwischenkriegszeit. Dissertation, Historisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät der Universität Wien, 2007.
- Residori, Sonia:** »Nessuno è rimasto ozioso«. La prigionia in Italia durante la Grande Guerra. Milano: Franco Angeli, 2019.
- Sachslehner, Johannes:** *Hitlers Mann im Vatikan: Bischof Alois Hudal. Ein dunkles Kapitel in der Geschichte der Kirche*. Graz: Molden, 2019.
- Scheer, Tamara, Rottenberger, Nikolaus:** *Where have all the young men gone? The 460 Austro-Hungarian Soldiers from First World War buried in the Crypt of Santa Maria dell'Anima in Rome*. Wien: BMLV, 2023. Online: <https://www.bmlv.gv.at/wissen-forschung/publikationen/beitrag.php?id=3725>
- Scheer, Tamara:** Die Sprachenvielfalt in der österreichisch-ungarischen Armee, 1867-1918. Wien: BMLV, 2022. English version (open access): Language Diversity and Loyalty in the Habsburg Army, 1867-1918: <https://theses.univie.ac.at/detail/57914>
- Scheer, Tamara:** Negotiating National Character: The Habsburgs' Roman Catholic Priest College Santa Maria dell'Anima and the German National Church in Rome, 1859-1915. *Austrian Studies* 28, 2020, 64-78.
- Speier, Maria:** Das Deutschtum in Italien, Dissertation an der philosophischen Fakultät der Universität Innsbruck, 1934.
- Steinmetzer, Georg:** Gebaute Außenpolitik 1937: Das österreichische Kulturinstitut und die Kriegerkapelle von Santa Maria dell'Anima in Rom. *Römische Historische Mitteilungen* 57, 2015, 131-196.
- Volpato, Alessandro:** *Nazdar! La Legione Cecoslovacca in Italia nella Grande Guerra*. Padova: Il Poligrafo, 2023.

Zusammenfassung

DOCH NICHT ALOIS HUDALS DEUTSCHE KRIEGER

Die Krypta der 450 österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen des Ersten Weltkriegs in der Kirche Santa Maria dell'Anima in Rom

Dieser Beitrag widmet sich einem Ort, der jahrzehntelang als deutscher Erinnerungsort tradiert wurde, an dem allerdings 450 österreichisch-ungarische Soldaten begraben sind, der Krypta der

Kirche Santa Maria dell'Anima in Rom (von hier an: Anima). Von diesen Soldaten galten nach den Angaben des Österreichischen Schwarzen Kreuzes bei Beginn unseres Forschungsprojekts gerade einmal 269 als identifiziert, der Rest trug den Vermerk »keine Aufzeichnungen feststellbar«. Das Projekt zielte aber keinesfalls nur auf die Identitätsfeststellung ab und die Geschichte einer Kriegsgräberstätte, sondern behandelt durch die Lebensgeschichte der Soldaten auch die Schwierigkeiten einer Nachkriegsgesellschaft auf der Suche nach vermissten Angehörigen über neue Staats- und Sprachgrenzen hinweg.

Die Kirche Santa Maria dell'Anima in Rom war ein Zentrum für Pilgernde aus dem gesamten Heiligen Römischen Reich, unabhängig von ihrer Muttersprache. Nach Ende dieses Reiches blieb sie unter der Patronage der Habsburger. Die Zeit bis zum Zweiten Weltkrieg dominierte ein Rektor. Alois Hudal war ein Priester aus der steirischen Diözese Graz-Seckau und Nachkomme gemischter Eltern (deutsch und slowenisch). Im Laufe der Jahre wandte sich Hudal mehr und mehr dem Konzept einer überlegenen deutschen Kultur zu, wodurch er bei den Anhängern der wachsenden nationalsozialistischen Bewegung bekannt wurde und Sympathien fand. Es war Hudal, der die Umbettung der österreichisch-ungarischen Soldaten initiierte und durchsetzte, doch ursprünglich plante er die Errichtung einer Gedenkstätte für deutsche Krieger des Ersten Weltkriegs. Hudal griff eine bereits laufende Diskussion und Forderung auf, einen würdigen Ort für jene österreichisch-ungarischen Soldaten zu schaffen, die auf dem Campo Verano, Roms katholischem zentralen Friedhof, lediglich provisorisch beigesetzt worden waren. Im Mai 1937 informierte Hudal die diplomatischen Vertretungen Österreichs und des Deutschen Reichs über seine Pläne. Aus der Geschichtsschreibung geht hervor, dass er nie versucht hat, andere als diese zu kontaktieren, was sich mit seinem ursprünglichen Plan deckte eine ethnisch homogene deutsche Gedenkstätte zu schaffen sowie seiner Gedankenwelt der Gleichsetzung von österreichisch mit deutsch. Der Geschichtsschreibung zufolge wollte Hudal zunächst nur die 120 österreichischen Soldaten überführen, die als katholisch registriert waren. Hudal musste seine Idee jedoch bald fallen lassen. Die italienischen Behörden erklärten es für un-

möglich, bestimmte Überreste auszusondern. Es wurden schließlich alle österreichisch-ungarischen Soldaten in der Krypta in der Kirche der Anima in Metallkisten beigesetzt. Für diesen Zweck wurde ein Teil der Krypta, der bislang nicht genutzt wurde, vom Rest des Raumes abgetrennt. Schließlich wurde eine Gedenktafel an der Mauer angebracht. Eine Wendeltreppe führte schließlich hinauf zu einer Kapelle, die Hudal neu errichten ließ.

An der Eröffnungszeremonie am 31. Oktober 1937 nahmen diplomatische und kirchliche Vertreter Österreichs, Ungarns und des Deutschen Reichs teil. Die Eröffnungszeremonie fand auch Wiederhall in der deutschsprachigen Presse, im Deutschen Reich und in Österreich.

Tatsächlich hatten die italienischen Behörden alle Soldaten vom Friedhof Campo Verano überführt, die in österreichisch-ungarischen Uniformen gekämpft hatten, darunter in der gemeinsamen, k.u.k., Armee, der k.k. Landwehr, der Honvedség/ Domobranstvo und in der k.u.k. Kriegsmarine. Offizier befindet sich nach unserem heutigen Wissensstand keiner unter den Soldaten, dafür viele Unteroffiziere. Der jüngste war 17, der älteste 46 Jahre alt. Die Soldaten kamen aus der gesamten Habsburgermonarchie und entstammten allen Nationalitäten. Die Soldaten in der Anima spiegeln jedoch nicht deren prozentuellen Anteil der Nationalitäten in der Monarchie wider, auch nicht jenen der Truppen, die an der italienischen Front eingesetzt waren. Einige Regionen sind überrepräsentiert. Soldaten aus der österreichischen Provinz Galizien stellen den höchsten Anteil unter den Anima-Soldaten. Dabei handelt es sich um polnische und ruthenische (ukrainische) Muttersprachler. Die zweite Gruppe stammt aus dem Königreich Ungarn, vor allem aus dem heutigen Ostungarn, und aus Rumänien. Völlig unterrepräsentiert sind Soldaten mit südslawischer Muttersprache, obwohl sie an der italienischen Front einen großen Anteil ausmachten. Es gibt nur eine Handvoll Soldaten in der Anima aus dem heutigen Bosnien-Herzegowina, Kroatien, Serbien und Slowenien. Neben der Nationalitätenvielfalt der Soldaten gibt es auch eine religiöse.

Die meisten Anima-Soldaten starben, so zeigen es die Totenscheine, im November-Dezember 1918 und im Laufe des Jahres 1919, da sie aufgrund des

langsamen Tempos der Repatriierung und ihres schlechten Gesundheitszustands nicht in ihre Heimat zurückkehren konnten.

Die Krypta der Anima steht symptomatisch für die Erinnerungskultur der Begräbnisstätten österreichisch-ungarischer Soldaten des Ersten Weltkriegs. Das Land, für das die Soldaten kämpften, hörte zu existieren auf und niemand fühlte sich so richtig verantwortlich für diese Stätten. Häufig kam es daher zumeist zu Einzelinitiativen sei es von lokalen Vereinen oder Einzelpersonen, wie im Fall Hudals, die diesen Orten jene Bedeutung zuschrieben, die sie ihnen geben wollten. In Hudals Fall eine deutsche, selbst wenn es der tatsächlichen Zusammensetzung der Bestatteten nicht entsprach.

Schlägörter: Kriegsgefangene, Orte der Erinnerung, Erster Weltkrieg, Nationalismus